

doi Mirza Hossein Khan Kasmaei and His Affiliation with the Jangal Movement Based on Ministry of Foreign Affairs Documents

 Babak Rouholamini¹

Submit Date: 2025-08-24 Revise Date: 2025-10-11 Accept Date: 2025-10-15 Published Date: 2026-03-01 pp: 28-50

Abstract:

Affiliating with and participating in the Jangal Movement marked the final stage of Mirza Hossein Khan Kasmaei's political career. As a pioneer of the Constitutional Movement in Gilan, he joined the constitutionalist ranks from the outset and played a pivotal role in the Gilan Revolution and the seizure of the Government House (Dar al-Hukuma) in Rasht. Following the Russian Ultimatum, he was forced into exile and emigrated to France. Historical sources addressing the events of the Jangal Movement identify Kasmaei as one of the prominent companions of Mirza Kuchek Khan. The present study aims to utilize a historical methodology and examine archival documents from the Ministry of Foreign Affairs to determine the precise timeline of Mirza Hossein Khan Kasmaei's involvement and his official entry into the Jangal Movement. The findings indicate that, contrary to the assertions of certain historical sources, Kasmaei joined the movement during its nascent stages and remained an active figure alongside Mirza Kuchek Khan from its inception.

Keywords: Mirza Hossein Khan Kasmaei, Jangal Movement, Documents, Ministry of Foreign Affairs (MFA) Documents, Mirza Kuchek Khan.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1 .PhD in History of Islamic Iran.

References

- Afshar, I. (۱۹۸۰). Owraq-e tazeh-yab-e mashrutiyat marbut beh sal-haye 1330-1332 AH [Newly discovered documents of the Constitutional Revolution related to 1912-1914]. Javidan. [In Persian]
- Azimi, N. (2015). Revayati no az jonbesh va enqelab-e Jangal [A new narrative of the Jangal Movement and Revolution]. Zharf. [In Persian]
- Azimi, N. (2017). Tarikh-e Gilan: Az vorud-e Shah Abbas-e Avval beh Gilan ta payan-e enqelab-e Jangal [History of Gilan: From the arrival of Shah Abbas I to the end of the Jangal Revolution]. Farhang-e Iliya. [In Persian]
- Azimi, N. (2021). Revayati az yek rabeteh; rabeteh-ye Hossein Khan-e Kasmaei va Kuchek Khan-e Jangali [A narrative of a relationship; the relationship between Hossein Khan Kasmaei and Kuchek Khan Jangali]. Ghilva, 166. [In Persian]
- Fakhraei, E. (1974). Gilan dar jonbesh-e mashrutiyat [Gilan in the Constitutional Movement]. Ketab-haye Jibi & Franklin Publications. [In Persian]
- Fakhraei, E. (1978). Sardar-e Jangal [The commander of Jangal]. Javidan. [In Persian]
- Fakhraei, E. (1979). Gozideh-i az adabiyat-e Gilaki [A selection of Gilaki literature]. Ta'ati. [In Persian]
- Jowdat, H. (n.d.). Yadbud-e enqelab-e Gilan va tarikhcheh-ye jam'iyat-e farhang-e Rasht [Commemoration of the Gilan Revolution and the history of the Cultural Society of Rasht]. n.p. [In Persian]
- Kasravi, A. (1977). Tarikh-e hijdeh saleh-ye Azerbaijan: Bazmandeh-ye tarikh-e mashruteh-ye Iran [The eighteen-year history of Azerbaijan: The remains of the history of the Iranian Constitution]. Amirkabir. [In Persian]
- Kasmaei, A. (2003). Yaddasht-haye Ahmad-e Kasmaei az nahzat-e Jangal [Ahmad Kasmaei's notes on the Jangal Movement] (M. Hedayati-Khoshkalam, Ed.). Katibeh-ye Gil. [In Persian]
- Kasmaei, A. (2006). Khaterat-e Abolqasem-e Kasmaei [Memoirs of Abolqasem Kasmaei] (I. Afshar, Ed.). Qatrah. [In Persian]
- Keshavarz, F. (1992). Nahzat-e Jangal: Asnad-e mahramaneh va gozaresh-ha [The Jangal Movement: Secret documents and reports]. National Archives Organization of Iran. [In Persian]
- Malekzadeh, M. (1992). Tarikh-e enqelab-e mashrutiyat-e Iran [History of the Iranian Constitutional Revolution] (3rd ed.). Elmi. [In Persian]
- Mehrnush, S. (2019). Tarikh-e Jangal [History of Jangal] (M. Kalhor, Ed.). Shiraze-ye Ketab. [In Persian]
- Mirzanezhad-Movahed, H. (2017). Ruznameh-ye Jangal: Vol. 1-4 (June 1917 - July 1920) [Jangal Newspaper: Vol. 1-4]. Farhang-e Iliya. [In Persian]
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (n.d.). Mashruteh-khahan [Constitutionalists] [Document]. Document Retrieval No. 460865. [In Persian]

- Navai, A. (1977). Fath-e Tehran: Gusheh-i az mashrutiyat-e Iran [The conquest of Tehran: A corner of the Iranian Constitution]. Babak. [In Persian]
- Oskouei, M. (2013). Gilan beh revayat-e kart-postal-haye tarikhi [Gilan as narrated by historical postcards]. Farhang-e Iliya. [In Persian]
- Rasulzadeh, M. (1998). Gozaresh-ha-i az enqelab-e mashrutiyat-e Iran [Reports from the Iranian Constitutional Revolution] (R. Reis-nia, Trans.). Shiraze. [In Persian]
- Ruznameh-ye Gilan [Gilan Newspaper]. (1911, July 25). Year 1, No. 56. [In Persian]
- Sartippour, J. (1991). Nam-ha va namdar-e Gilan [Names and famous figures of Gilan]. Gilakan. [In Persian]
- Shakeri, K. (2007). Milad-e zakhm: Jonbesh-e Jangal va jomhuri-ye showravi-ye sosiylisiti-ye Iran [The birth of the wound: The Jangal Movement and the Soviet Socialist Republic of Iran] (S. Khajovian, Trans.). Akhtaran. [In Persian]
- Shayesteh, F. (2021). Majmu'eh maqalat-e nahzat-e Jangal: Ba ruykard beh zendeginameh-ye Mirza Hossein Khan-e Kasmaei [Collection of articles on the Jangal Movement: With an approach to the biography of Mirza Hossein Khan Kasmaei]. Sepidroud. [In Persian]
- Yousefdehi, H. (2014). Gah-shomar-e nahzat-e Jangal [Chronology of the Jangal Movement]. Farhang-e Iliya. [In Persian]

Archival Documents (Ministry of Foreign Affairs - MFA)

- Ministry of Foreign Affairs of Iran (MFA). (1906). [Archival Document]. Year 1324 AH, Box 9, File 6, Serial 169. Tehran, Iran.
- Ministry of Foreign Affairs of Iran (MFA). (1907). [Archival Document]. Year 1325 AH, Box 9, File 3, Serial 9. Tehran, Iran.
- Ministry of Foreign Affairs of Iran (MFA). (1912). [Archival Document]. Year 1330 AH, Box 24, File 4, Serial 236. Tehran, Iran.
- Ministry of Foreign Affairs of Iran (MFA). (1915). [Archival Document Collection]. Year 1333 AH, Box 42, File 89, Serials 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50. Tehran, Iran.

doi میرزا حسین خان کسمائی و پیوستنش به نهضت جنگل بر پایه اسناد وزارت خارجه

بایک روح الامینی^۱

از صفحه ۲۸ تا صفحه ۵۰ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۱۱

چکیده

پیوستن و فعالیت در نهضت جنگل آخرین مرحله از زندگانی سیاسی میرزا حسین خان کسمائووی که یکی از پیشگامان فعالیت‌های مشروطه‌خواهی در گیلان محسوب می‌شد از همان ابتدا به صف مشروطه‌خواهان پیوست، و نقش مهمی در انقلاب گیلان و فتح دارالحکومه رشت داشت. پس از ماجرای اولتیماتوم روس‌ها مجبور به ترک گیلان و مهاجرت به فرانسه شد. منابع تاریخی آنجا که به وقایع نهضت جنگل می‌پردازند از میرزا حسین خان کسمائی به منزله یکی از همراهان میرزا کوچک خان یاد کرده‌اند. هدف نوشتار حاضر این است که با بررسی اسناد و مدارک موجود در آرشیو وزارت امور خارجه زمان دقیق حضور میرزا حسین خان کسمائی و پیوستنش به نهضت جنگل را با روش تاریخی مشخص کند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که بر خلاف ادعای برخی از منابع میرزا حسین خان از همان اوان نهضت جنگل به این جنبش پیوسته و در کنار میرزا کوچک خان حضور داشته است.

کلید واژه

میرزا حسین خان کسمائی، نهضت جنگل، اسناد، اسناد وزارت امور خارجه، میرزا کوچک خان

Cite this article: Rouholamini, Babak. (2026). Mirza Hossein Khan Kasmaei and His Affiliation with the Jangal Movement Based on Ministry of Foreign Affairs Documents. Journal of Diplomats Studies and Research (DPR) (In Persian: Motale'ate sanadPazhūhi va fehrest-negari). Vol-1, Issue-1, 28-50.

۱. دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی.

مقدمه

میرزا حسین خان کسمائی از چهره‌های آزادی‌خواه و مشروطه‌طلب گیلان به حساب می‌آید. زندگانی سیاسی وی فراز و فرودهای گوناگونی داشت و آخرین مرحله از زندگانی سیاسی اش با تحولات نهضت جنگل گره خورده بود. زندگی سیاسی میرزا حسین خان کسمائی با ورود به تشکیلات شاهزاده عضدالسلطان به عنوان مترجم مخصوص و کتابدار وی آغاز شد. پس از عزل شاهزاده از حکومت گیلان، کسمائی به منظور ادامه دادن تحصیلات خود به اروپا سفر کرد. درست است که کسمائی در اروپا به دنبال تکمیل آموزش‌های خود در حوزه نقاشی و سایر فنون بوده، اما گویا وی با محافل آزادی‌خواه و روزنامه‌نگاران ارتباطاتی داشت است. ارتباطاتی که بعدها مانع از به کارگیری وی در تشکیلات وزارت خارجه شد. در اسناد وزارت خارجه سندی به تاریخ ۲۸ ذی‌الحجه سال ۱۳۲۴ / ۲۲ بهمن ۱۲۸۵ وجود دارد که در طی آن سفیر ایران در لاهه خواهان بکارگیری میرزا حسین خان در سفارت ایران در لاهه شده بود. در این سند به توانایی‌ها و تحصیلات کسمائی در روسیه و پاریس هم اشاره شده است. صدیق‌الملک سفیر ایران در لاهه، میرزا حسین خان را جوانی کامل و تربیت شده، محترم، وطن پرست، صاحب تصنیف و تالیف معرفی می‌کند که تحصیلات خود را در "عربستان و طهران" و سپس روسیه و فرانسه انجام داده است. در ادامه سفیر به این مطلب اشاره می‌کند که «اغلب وزرا طهران مخصوصاً جناب مستطاب افخم آقای ناصرالملک وزیر مالیه و سایرین» شناختی از او دارند و به سابقه حضور کسمائی در تشکیلات شاهزاده عضدالسلطان به عنوان مترجم و کتابدار هم اشاره شده می‌کند. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۲۴، کارتن ۹، پرونده ۶، سریال ۱۶۹) اما به‌رغم این تعریف‌ها و تأکیدها بر استخدام میرزا حسین خان در تشکیلات وزارت خارجه، صدیق‌الملک در نامه‌ای دیگر به تاریخ ۲۰ صفر ۱۳۲۵ / ۱۴ فروردین ۱۲۸۶ یعنی حدود ۵۲ روز بعد از نامه اول از این درخواست عقب نشینی می‌کند. در تلگراف فوق‌الذکر علت این امر را فعالیت‌های سیاسی میرزا حسین خان ذکر کرده است. «... بعد از خارج شنیدم که آدم درستی نیست با روزنامه نویس‌ها مکاتبه و راه دارد و متصل از ایران بد می‌نویسد». (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۲۵، کارتن ۹، پرونده ۳، سریال ۹) در واقع میرزا حسین خان به علت ارتباط با محافل آزادی‌خواه از ورود به تشکیلات وزارت خارجه باز ماند.

کسمائی همزمان با آغاز نهضت مشروطه‌خواهی در صف مقدم مشروطه‌خواهان قرار گرفت و پس از به توپ بستن مجلس جزء سران مؤثر شرکت‌کننده در انقلاب گیلان بود. (نوایی، ۲۵۳۶: ۳۲) پس از تسخیر دارالحکومه‌ی رشت، کسمائی به همراه مجاهدان گیلانی وارد تهران شد. (کسمائی، ابوالقاسم، ۱۳۸۵: ۱۲۹) وی پس از فتح تهران بر

خلاف عموم هم‌قطارانش منصب سیاسی قبول نکرد و تنها اقدام به انتشار روزنامه «وقت» در تهران نمود. (همان: ۳۴۴)

پس از بازگشت محمدعلی شاه به ایران، کسمائی این بار در صف مقدم مبارزه با وی قرار گرفت. (روزنامه گیلان، سه شنبه ۲۸ رجب، ۱۳۲۹: ۳) در جریان اولتیماتوم روس به ایران، میرزا حسین خان کسمائی که ناطق برجسته‌ای بود سخنرانی‌های در محکومیت اقدام روس‌ها در رشت ترتیب می‌داد. (کسروی، ۲۵۳۶: ۴۶۵) گویا همین سخنرانی‌ها و نقش وی به مثابه یک از رهبران آزادی‌خواه گیلانی باعث تبعید وی از گیلان شد. در فهرستی که توسط کنسول گری روسیه در گیلان تهیه و به وزارت خارجه ایران ارسال شده بود؛ میرزا حسین خان کسمائی نفر دوم فهرست رشت بود که می‌بایست به مدت ۵ سال از گیلان تبعید شوند. (کسروی، ۲۵۳۶: ۴۷۴)

روس‌ها در این زمان مشکلات فراوانی برای آزادی‌خواهان گیلانی فراهم کرده بودند و میرزا حسین خان که خطر روس‌ها را جدی می‌دید، قبل از این که توسط روس‌ها دستگیر شود، از طریق انزلی خاک ایران را ترک کرده و پس از توقفی کوتاه در قفقاز به سمت فرانسه رهسپار گردید. (سرتیپ‌پور، ۱۳۷۰ ص ۱۵۲) اما قزاقان روس که از خروج کسمائی از رشت خبر نداشتند به خانه‌اش ریخته و آنجا را غارت کردند. (وزارت امور خارجه، سال ۱۳۳۰، کارتن ۲۴، پرونده ۴، سریال ۲۳۶)

پس از اقامتی چند ساله در فرانسه و همزمان با مطرح شدن مقدمات تشکیل نهضت جنگل، کسمائی به فکر بازگشت به ایران افتاد. نوشته زیر می‌کوشد تا با تکیه بر اسناد و مدارک موجود در آرشیو وزارت امور خارجه و همچنین منابع دست اول، سیر بازگشت کسمائی از فرانسه به ایران و زمان دقیق پیوستنش به نهضت جنگل را معین نماید.

در میان آثاری که در خصوص میرزا حسین خان کسمائی و نهضت جنگل به نگارش در آمده مسئله زمان بازگشت کسمائی به ایران تا کنون مورد بررسی دقیق قرار نگرفته و پژوهشگران علاقه‌مند به حوزه تحولات نهضت جنگل این مسئله را موشکافی و واکاوی نکرده‌اند. ابراهیم فخرائی در سردار جنگل (فخرایی، ۱۳۵۷) که یکی از قدیمترین منابع بررسی نهضت جنگل به حساب می‌آید اشاره‌ای به زمان دقیق پیوستن کسمائی به جنبش جنگل نکرده است. در میان پژوهشگران دیگر نیز می‌توان به آثار ناصر عظیمی دوبخشری اشاره نمود. وی چندین اثر در خصوص نهضت جنگل تا کنون منتشر کرده اما در هیچکدام از این آثار به زمان دقیق پیوستن میرزا حسین خان کسمائی به نهضت جنگل نپرداخته است. (عظیمی، ۱۳۹۶؛ عظیمی، ۱۳۹۴). همچنین عظیمی در مقاله‌ای مجزا به بررسی روابط میان میرزا حسین خان کسمائی و میرزا کوچک خان پرداخته در این مقاله نیز اثری از زمان دقیق پیوستن میرزا

حسین خان به جنبش جنگل نیست. (گیلوا، شماره‌ی ۱۶۶ خرداد و تیر ۱۴۰۰) همچنین در مجموعه مقالاتی که با محوریت نقش میرزا حسین خان در نهضت جنگل در سال ۱۴۰۰ به کوشش فریدون شایسته منتشر شده به رغم پرداختن به جوانب مختلف زندگی میرزا حسین خان کسمائی، اشاره‌ای به مسئله مورد پژوهش ما نشده است. (شایسته، ۱۴۰۰)

نهضت جنگل و میرزا حسین کسمائی

برای درک بهتر فعالیت‌های میرزا حسین خان در جریان نهضت جنگل لازم است که اشاره‌ای به وقایع این نهضت شود تا از این طریق به نقش میرزا حسین خان در طول نهضت جنگل پی ببریم. بدین منظور ارائه تقسیم‌بندی درباره‌ی دوره‌های مختلف نهضت جنگل ضروری می‌نماید. عظیمی در میان پژوهشگرانی که در حوزه نهضت جنگل آثاری را به نگارش در آورده‌اند تقسیم‌بندی دقیق‌تری از دوره‌های جنبش و انقلاب جنگل ارائه کرده است. وی به طور کلی سه دوره را برای جنبش و انقلاب جنگل ذکر کرده است.

دوره اول از مقدمات ابتدای جنبش در تابستان ۱۲۹۴ ش. یعنی از تشکیل هیئت اتحاد اسلام تا راهپیمایی بزرگ جنگلی‌ها در فروردین ۱۲۹۸ ش. مرکز تشکیلات جنگل در این دوره فومنات، کسما و گوراب زرمیخ است و رهبری جنبش بر عهده میرزا کوچک خان و احمد کسمائی است. دوره دوم پس از راهپیمایی و بازگشت آنان در اواخر بهار ۱۲۹۸ ش. به ناحیه آلیان بین فومن و ماسوله آغاز می‌شود و تا پیروزی انقلاب در اواخر بهار ۱۲۹۸ ش. ادامه پیدا می‌کند. ویژگی بارز این دوره کنار رفتن احمد کسمائی و قدرت‌گیری حسن خان آلیانی است. دوره سوم با پیروزی انقلاب جنگل در ۱۴ خرداد ماه ۱۲۹۹. شروع و تا خاتمه کار جنگل ادامه می‌یابد. (عظیمی، ۱۳۹۶: ۵۰۲). بر اساس این تقسیم‌بندی می‌توان درک دقیق‌تری از نقش میرزا حسین خان کسمائی در ادوار مختلف نهضت جنگل به دست آورد.

اولین تلاش‌ها برای آغاز نهضت توسط میرزا کوچک خان و یارانش در نیمه اول سال ۱۲۹۴ ش. شکل گرفت. با توجه به این که در این تاریخ هنوز محدودیت‌های اعمالی نکراسف تداوم داشت؛ پس از ورود میرزا کوچک خان به رشت وی توسط روس‌ها دستگیر شد اما با وساطت برخی از بزرگان و دوستانش پس از دادن ضمانت مبنی بر عدم معاشرت و رفت و آمد با افراد آزاد گردید. (یوسفدهی، ۱۳۹۳: ۱۶) میرزا پس از آزادی به صورت مخفیانه در صدد فراهم آوردن مقدمات جنبش بر آمد و سرانجام به همراه همفکرانش به جنگل رفت. یوسفدهی در گاهشمار نهضت جنگل تاریخ ورود میرزا به جنگل را ۱ شوال ۱۳۳۳ ق. برابر با ۲۰ مرداد ماه ۱۲۹۴ ذکر می‌کند. (یوسفدهی، ۱۳۹۳: ۱۳۹۳)

در میان منابع دست اولی که وقایع نخسین سال‌های نهضت جنگل را پوشش داده‌اند، خاطرات احمد کسمائی به عنوان دومین فرد نهضت جنگل جایگاه ویژه‌ای دارد. وی در خاطرات خود فهرست افرادی که در اولین گام به همراه میرزا وارد جنگل شدند را ذکر کرده است. به نوشته کسمائی ابتدا جمعی ۳۷ نفره هم‌قسم شدند که به جنگل بروند اما، از این جمع ۷ نفر به نام‌های: میرزا هادی لاکانی، سید حبیب‌الله مدنی، سید احمد مدنی، ابوالقاسم رضازاده، حاج علی‌خان اعتماد، میرزا اسماعیل دهقان و ارفع‌الحکمای رشتی به جنگل نرفتند. احمد کسمائی اسامی افراد حاضر در جنگل را به این شرح اعلام می‌کند. میرزا کوچک خان، عزت‌الله هدایتی رشتی، سید آقائی خمسخی، جواد گل افسانی گیلانی، آقا محمد رسول گنجه‌ای، محمد رضا گنجه‌ای، کربلانی ابراهیم کسمائی، آقا محمد اسماعیل عطار معروف به کسمائی، آقا محمد حسن کسمائی، آقا میرزا مهدی کسمائی، کربلانی حسین کسمائی، میرزا ابراهیم خان دکتر حشمت طالقانی، میرزا علی معروف به لاسخالدی طالقانی، سید عبدالکریم کاشی، سید رضا کاشانی، میرزا محمود گارینه، غلامعلی بابای ماسوله‌ای، حسن خان معین‌الرعیایا، شیخ محمد علی رئیسی شفتی، کربلانی باقر رئیسی شفتی، فتح‌الله خان گسگری، مشهدی محمد زرگر انزلی‌چی، مشهدی علیشاه چمسخالی، محمد سیاه توکلی، شیخ عبدالسلام عرب، مشهدی ابراهیم صومعه‌سرایبی، میرزا اسماعیل جنگلی، هدایت همشیره‌زاده میرزا کوچک، میرزا اسمعیل پوررسول، احمد کسمائی. در این فهرست نامی از میرزا حسین خان کسمائی به چشم نمی‌خورد و تنها از کربلانی حسین کسمائی نام برده شده است. (کسمائی، ۱۳۸۲: ۴۱)

احمد کسمائی سپس در ادامه خاطرات خود یکبار دیگر فهرست کسانی که در گام اول همراه میرزا به جنگل رفتند را به علت اهمیت ذکر می‌کند. در این فهرست نام معاریفی همچون میرزا کوچک و دکتر حشمت ذکر نشده اما، کلیت فهرست به مانند لیست اولی است. (کسمائی، همان: ۷۰) در این فهرست نیز نامی از میرزا حسین خان کسمائی به چشم نمی‌خورد و تنها به مانند فهرست اول از حسین کسمائی نام برده شده که به احتمال فراوان همان کربلانی حسین کسمائی از مجاهدان پیشگام نهضت جنگل بوده است. وی با میرزا حسین خان کسمائی نسبتی نداشته است. احمد کسمائی در ادامه خاطرات خود از نهضت جنگل به این مطلب اشاره می‌کند که بعد از بالاگرفتن کار نهضت و کسب موفقیت‌های اولیه در سال ۱۲۹۶ ش. به جز از تفنگچی‌ها، گروهی از روحانیون و افراد موجه گیلانی به میرزا پیوستند. وی نام میرزا حسین خان کسمائی را جزء همین دسته از افراد ذکر می‌کند. «از این افراد

که گفتم تعدادی قبلاً با ما هم قسم شده ولی به جنگل نیامده بودند. تعدادی به طور قاطع و همیشگی در جنگل نبودند و تعدادی نیز در این دوران که جنگل قدرتی پیدا کرده بود برای جاسوسی به سود انگلیس‌ها و روس‌های سفید و روس‌های سرخ از جهت ایجاد گرایش میان جنگل و انقلابیون سرخ به ما پیوستند.» (همان: ۴۳/۴۴) بر اساس نوشته احمد کسمائی، میرزا حسین خان جزء افرادی بود که تنها بعد از این که نهضت جنگل سروسامان گرفت، در سال ۱۲۹۶ ش. به نهضت جنگل پیوسته بود. سند دیگری که این گفته احمد کسمائی را تأیید می‌کند خبری است که در صفحه ۵ شماره دوم روزنامه جنگل به تاریخ یک شنبه ۲۶ شهر شعبان ۱۳۳۵ / ۲۷ خرداد ماه ۱۲۹۶ منتشر شده و در طی آن به ورود میرزا حسین خان کسمائی به رشت و پیوستنش به نهضت جنگل اشاره شده است.

«چند روز قبل که من از طهران به رشت معاودت کردم چون چندین سال بود از یار و دیار مجبوراً مفارقت اختیار کرده بودم محض تجدید ملاقات چند روزی در رشت متوقف شدم. از ساعت حرکت از عموم طبقات اهالی و عموم رجال و محترمین محض تفقد و دلجویی از من به پرسش حالم آمدند گرچه با نهایت افتخار و مباحثات آن‌ها را پذیرفتم لیکن قلباً نهایت شرمنده و منفعل بودم که موفق به بازدید نتوانم شد و به واسطه ضیق وقت و عزیمت فوری من به جنگل این قرض به گردن من خواهد ماند. اینک از کسما که محل طبع و توزیع روزنامه جنگل است احترامات فائقه خود را تقدیم حضور تمام هموطنان غیور رشید خود کرده و با قلبی مملو از تشکر مراجع مبدوله ایشان را تقدیر می‌کنم و نهایت معذرت از قصور در انجام این فریضه می‌خواهم.» (میرزائزاد موحد، ۱۳۸۶: ۲۶)

با توجه به خبر روزنامه جنگل و همچنین آنچه که احمد کسمائی درباره زمان پیوستن میرزا حسین خان به جنبش جنگل نوشته، می‌بایست تاریخ پیوستن میرزا حسین خان کسمائی به جنبش جنگل را سال ۱۲۹۶ ش. دانست اما به طور مشخص چندین سند و مدرک به این مطلب اذعان دارند که میرزا حسین خان قبل از این تاریخ و درست از همان آغازین روزهای جنبش جنگل در رشت حضور داشته و در جنبش جنگل همراه و همگام میرزا کوچک خان بوده است. در ادامه این نوشتار ضمن بررسی این اسناد و مدارک، در باره خبر روزنامه جنگل و همچنین نوشته احمد کسمائی بیان می‌شود

بررسی اسناد ورود میرزا حسین خان به رشت و پیوستنش به جنبش جنگل

اشاره شد که میرزا حسین خان کسمائی پس از تهدیدات نکراسف مجبور به ترک ایران و اقامت در فرانسه شد. اما هم‌زمان با زمزمه‌های آغاز تلاش‌های میرزا کوچک خان برای ایجاد نهضت جنگل، میرزا حسین خان کسمائی در

فرانسه مقدمات بازگشتش به ایران را تدارک می‌دید.

فرایند بازگشت کسمائی به ایران با تلگراف سفارت ایران در پاریس کلید خورد. جائی که سفیر ایران در پاریس در نامه‌ای به تاریخ ۱۴ شعبان ۱۳۳۳ برابر با ۵ تیرماه ۱۲۹۴ خطاب به «وزارت جلیله امور خارجه» ضمن شرح وضعیت بد مالی کسمائی و اوضاع پریشان وی خواهان فراهم آوردن مقدمات بازگشت وی به ایران شد. «سفارت اعلیحضرت شاهنشاهی در پاریس ۱۴ شهر شعبان المعظم نمره ۴۱۷۶ آقای وزیر میرزا حسین خان کسمائی که در جزو چند نفر از مهاجرین ایرانی قریب سه سال قبل پاریس آمد و غالباً به واسطه نرسیدن تنخواه لازم از ایران با یک پریشانی و استیصال فوق العاده که واقعا محل ترحم است زندگانی کرده است علاوه بر بدبختی‌های دیگر این بیچاره در اوایل جنگ که دچار ناخوشی سکنه ناقص هم شده و بعد از مدتی معالجه که بر حسب اقدامات سفارت در مریضخانه آزاد گردیده لیکن مرض او کاملاً رفع نشده و قوای او به حدی ضعیف گشته است که قادر بر هیچ کاری که بتواند تحصیل معیشتی نماید نیست در صورتیکه یک نفر عیال مسلمان و سه طفل خردسال هم همراه دارد و تحصیل معاش آن‌ها با حالت مرض مشارالیه و نرسیدن پول از ایران معلوم است چقدر مشکل است به طوریکه ماندن او با این حال مرض و پریشانی در پاریس غیر ممکن شده است». (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۴). در ادامه این سند، سفیر به این مطلب اشاره می‌کند که با توجه به وضعیت کسمائی «جمعی از ایرانیان و مخصوصاً جناب نواب مصمم شده‌اند که او را روانه ایران نمایند». سفیر در ادامه خواهان این شده است که مقامات وزارت خارجه اجازه صدور تذکره برای بازگشت کسمائی را صادر نمایند. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۴/۱) کسمائی که در این سند وصف شده فردی است مریض و سکنه کرده که امکان کار و تامین معاش خود را ندارد و با زن و سه طفل خود در پاریس سرگردان است. فضائی که سفیر ایران در پاریس از کسمائی ترسم کرده، نهایت درماندگی و فقر را نشان می‌دهد. اما به نظر می‌رسد که سفیر ایران در این زمان قدری در این خصوص مبالغه کرده است.

میرزا حسین خان کسمائی بعدها به مسئله وضعیت بد مالی خود در مدت اقامتش در فرانسه اشاره کرده است. سختی زندگانی در فرانسه به حدی به وی فشار آورده بود که به گفته‌ی جمال‌زاده کسمائی حتی در فکر خودکشی هم افتاده بود. (فخرایی، ۱۳۵۳: ۲۶۴، ۱۹۶) اما بعدها پس از سپری شدن سال‌های اولیه اقامت کسمائی در پاریس، وی با پذیرفتن تدریس به فرزندان سفیر ایران در پاریس ۱ وضعیت مالی اش بهتر می‌شود. (فخرایی، ۱۳۵۸:

^۱ منظور عبدالصمد ممتاز السلطنه سفیر ایران در پاریس است که نامه ۱۴ شعبان را به ایران مخابره کرده بود.

تصویری از کسمائی به تاریخ خردادماه ۱۲۹۳ به دست آمده که وی را در کنار فرزند و همسرش نشان می‌دهد نکته جالب در تصویر وضعیت نسبتاً مناسب کسمائی و خانواده‌اش است و اثری از بیماری و سکتته در چهره او مشاهده نمی‌شود. (عظیمی، ۱۳۹۶: ۵۲۶) جالب آن‌که پس از بازگشت کسمائی از فرانسه، وی حضور میدانی نیز در تحولات نهضت جنگل دارد. امری که از فردی مریض و سکتته کرده انتظار نمی‌رود. بعدها همان‌طور که اشاره می‌شود، به هنگام ورود به رشت از سلامت کامل برخوردار بوده است و این مسئله توسط مأموران کنسول‌گری روسیه در رشت تأیید شده بود. (بنگرید به ادامه مقاله)

به نظر نگارنده طرح مسئله مریضی و عسرت مالی کسمائی و پریشانی روزگار وی و خانواده‌اش در آن زمان مستمسکی بوده تا مقامات ایرانی و روس را قانع کنند که اجازه بازگشت میرزا حسین خان کسمائی به ایران را صادر نمایند. فراموش نشود که کسمائی در این زمان به عنوان معلم فرزندان سفیر ایران در پاریس مشغول به کار بوده است و نامه بازگشت کسمائی هم اولین بار توسط سفیر ایران در فرانسه یعنی عبدالصمد خان ممتازالسلطنه به تهران فرستاده شده بود.

در سند مورخ ۱۴ شعبان ۱۳۳۳ ق. نکته مهم دیگری هم درج شده و آن تلاش‌هایی است که از جانب نواب برای از میان برداشتن موانع بازگشت میرزا حسین خان کسمائی به ایران انجام می‌شود. به نوشته سفیر ایران در فرانسه جناب نواب دوباره در تاریخ ارسال تلگراف به سفارت رفته و پیگیر کار کسمائی شده است. سفیر به این مطلب اشاره می‌کند که این تلگراف با اطلاع و خواهش جناب نواب به تهران فرستاده شده است. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۴/۱)

جالب است به این مطلب اشاره شود که حسینقلی خان نواب سفیر ایران در برلین، از گذشته با کسمائی آشنائی داشته و هر دو جزء کمیسیون ۲۷ نفره‌ای بودند که پس از فتح تهران به منظور سروسامان دادن به اوضاع کشور تشکیل شده بود. (ملک زاده، ۱۳۷۱: ۱۳۲۷) نواب یکی از اعضای حزب دمکرات بود و ارتباطات محکمی با تقی‌زاده داشت. به نحوی که پس از تشکیل حزب دمکرات وی به عنوان جانشین تقی‌زاده در حزب انتخاب شده بود. حسینقلی نواب در سال ۱۳۳۳ ق (همان سالی که میرزا حسین خان در تدارک بازگشت به ایران است) با توصیه

تقی‌زاده به عنوان سفیر ایران در برلین انتخاب می‌شود. ۱ نکته جالب دیگر در خصوص ارتباط کسمائی با نواب اشاره به این مطلب است که کسمائی برای بازگشت به ایران از طریق برلین، محل خدمت حسینقلی‌خان نواب، اقدام می‌کند. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹ سریال ۴۹، ۱)

آیا کمک به میرزا حسین خان کسمائی توسط حسینقلی‌خان نواب با اطلاع و یا هماهنگی تقی‌زاده صورت گرفته؟ مشخص است که کسمائی در ایران با تقی‌زاده ارتباط داشته است. (نوزاد، ۱۳۹۴: ۲۶۲؛ افشار، ۱۳۵۹: ۱۸۸/۱۸۷) هیچ بعید نیست که حمایت نواب از کسمائی با اشاره تقی‌زاده صورت گرفته باشد و شاید در حد یک گمانه بتوان نقشی برای تقی‌زاده در فرستادن میرزا حسین خان کسمائی به گیلان متصور شد. نکته جالب توجه دیگر آن که پس از تشکیل نهضت جنگل، دمکرات‌ها حمایت‌هایی از جنبش داشته‌اند. حسین جودت به این مطلب اشاره می‌کند که کمیته دمکرات رشت که میرزا حسین خان کسمائی یکی از اعضای آن بود ارتباط نزدیکی با جنگل داشت و از اقدامات جنگلی‌ها حمایت می‌کرد. (جودت، بی تا: ۵۱) این مطلب جودت شاید بتواند گمان حمایت تقی‌زاده و دمکرات‌ها از بازگشت میرزا حسین خان کسمائی و پیوستنش به جنبش جنگل را تقویت نماید.

اوضاع بد مالی کسمائی، پریشان حالی وی و خانواده‌اش و همچنین مریضی کسمائی مواردی بود که در سایر تلگراف‌هایی که از پاریس به تهران ارسال می‌گردید با هدف صدور اجازه بازگشت کسمائی مرتباً تکرار می‌شد. سند بعدی که به نوعی تکمیل‌کننده تلگراف سفیر ایران در پاریس به تهران محسوب می‌شود گواهی است که پزشک فرانسوی درمانگاه عمومی کشن فرانسه ۲ آن را امضاء کرده و در آن به سکنه کسمائی اشاره کرده است.

«من امضاکننده ذیل طیب داخلی مریضخانه کشن شهادت می‌دهم که آقای حسین کسمائی به سن چهل و پنج سال متوقف پاریس در خیابان (بلوار سنت میشل) نمره ۹۷ مبتلا به مرض سکنه ناقص طرف راست است و این مرض مشارالیه را به کلی مانع از اقدام بهر کاری است کسب معاش را از هر حیث از او مسلوب داشته است. پاریس ۲ ژوئیه ۱۹۱۵». (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۶) تاریخ گواهی نامه ۱۰ تیرماه ۱۲۹۴ ش است. یعنی ۵ روز پس از تلگراف سفیر ایران در فرانسه به تهران که در آن خواهان دادن تذکره سفر به کسمائی شده بود. این گواهی مستمسکی شد برای اقناع مقامات ایرانی و روس برای موافقت

۱. دانشنامه جهان اسلام ذیل حسینقلی نواب. <https://rch.ac.ir/article/Details/12337>

۲. درمانگاه کشن امروزه با نام بیمارستان کشن در پاریس واقع شده است و با محل سکونت کسمائی که در همین نامه نیز ذکر شده فاصله اندکی دارد. <https://hopital-cochin-port-royal.aphp.fr>

با بازگشت میرزا حسین خان کسمائی به ایران. سه روز پس از گواهی پزشک فرانسوی در تاریخ ۲۲ شعبان ۱۳۳۳ برابر با ۱۳ تیر ۱۲۹۴ ش. وزیر مختار ایران در پاریس دوباره مسئله بازگشت کسمائی و همراهی مقامات تهران با این موضوع را به مقامات تهران گوشزد کرد. در این تلگراف نیز همان مسئله‌ی عسرت مالی و تنگدستی کسمائی و همچنین سکنه و مریضی او مطرح شده بود. «حسین کسمائی که در پاریس با نهایت پریشانی بسر می‌برد سکنه ناقص کرده اطلاع دارید مشارالیه جزء چند نفر از ایران مهاجرت کرده است سایرین همه مراجعت کرده‌اند. گذران او با سه طفل و عیال مسلمان در پاریس به کلی غیر ممکن شده جمعی از ایرانی‌ها می‌خواهند او را روانه طهران بکنند مستدعی است اجازه تلگرافی مرحمت فرمائید که تذکره به او داده شود عازم شوند» نمره ۴۸۹ وزیر مختار پاریس صمد. ۱ (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۲)

یک ماه بعد از این تلگراف در تاریخ ۲۲ رمضان ۱۳۳۳ ق / ۱۲ مرداد ۱۲۹۴ ش. دوباره سفیر ایران در پاریس مکاتبه‌ای با تهران در خصوص میرزا حسین خان کسمائی انجام می‌دهد. در این تلگراف دوباره مسئله سختی زندگی و پریشان حالی و تنگدستی کسمائی مطرح می‌شود و به تلاش‌های نواب و جمعی دیگر از ایرانی‌ها برای فرستادن کسمائی به ایران اشاره شده است. نکته مهم آن که در پایان این تلگراف به این مطلب اشاره می‌شود که کسمائی در زمان ارسال این تلگراف دیگر در پاریس حضور نداشته و به برلین رفته و از آنجا نیز به سمت ایران حرکت کرده است. برلین در واقع محل مأموریت نواب بوده و به نظر می‌رسد که نواب توانسته امر سفر میرزا حسین خان را از حوزه تحت اداره خود تسهیل کند. این تلگراف می‌تواند کامل‌کننده و مقوم گمانه بالا مبنی بر نقش نواب و دمکرات‌ها در فرستادن کسمائی به ایران باشد.

«آقای وزیر راجع به حسین خان کسمائی شرحی در ضمن راپورت مورخه ۱۴ شعبان نمره ۴۱۷۶ عرض کرده است و می‌دانید که مشارالیه بعد از چند سال اقامت در فرانسه و تحمل زندگانی خیلی سخت چندی قبل ناخوش شده و از قرار شهادت نامه طبیب مریخانه ناخوشی او سکنه ناقص بوده به طوریکه دیگر بکلی مشارالیه از کار افتاده و اقامت او در پاریس با عیال مسلمان و سه نفر اولاد خردسال سخت شده بود و باین جهت جمعی از ایرانی‌ها سعی در حرکت دادن او از پاریس داشتند و مکرر به سفارت رجوع کردند من جمله آقای نواب خیلی در حق کسمائی مساعدت و انسانیت کردند و بنابر خواهش ایشان بنده مراتب را کتباً تلگرافاً بعرض رساندم و حتی جوابی از وزارت جلیله امور خارجه نرسیده و از قرار معلوم گویا مشارالیه دیگر قادر بر ماندن نبودن و از پاریس حرکت کرده و حالیه

۱. منظور عبدالصمد خان یا به اختصار صمد خان ملقب به ممتازالسلطنه است.

در برلین است و همچنین استنباط می شود که بعزم ایران حرکت کرده است اگر چه یقین حاصل نیست ولی در هر صورت بنابر سابقه مکاتبه در این باب عرض مراتب را لازم دانست.» (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۹)

این تلگراف آخرین مکاتبه سفارت ایران در پاریس در خصوص بازگشت میرزا حسین خان کسمائی به ایران بود و همانطور که در تلگراف اشاره شده بود کسمائی در تاریخ ۲۲ رمضان ۱۳۳۳ برابر با ۱۲ مردادماه ۱۲۹۴ نه تنها در فرانسه نبوده، بلکه احتمالاً از برلین هم خارج شده بوده و به سمت ایران حرکت کرده بوده است.

مسئله بازگشت کسمائی علاوه بر اجازه دولت ایران منوط به موافقت روس ها بود و سفارت روسیه می بایست در این خصوص هماهنگی لازم را انجام می داد. از این روی رایزنی با وزیر مختار روس نیز مشاهده می شود. گزارشی از رایزنی وزارت خارجه با وزیر مختار روس با محوریت بازگشت کسمائی به تاریخ ۱۱ شوال ۱۳۳۳. ۳۱ مرداد ۱۲۹۴ یعنی ۱۹ روز پس از تلگراف ۲۲ رمضان سفارت فرانسه در اسناد وزارت خارجه موجود است. که نشانگر رایزنی مقامات ایرانی برای بازگشت کسمائی به ایران با طرف روسی است. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۷). پنج روز پس از این تاریخ، تلگراف رمزی در تاریخ ۱۶ شوال ۱۳۳۳ برابر با جمعه ۴ شهریور ۱۲۹۴ از کارگزاری وزارت خارجه در رشت مخابره می شود که در طی آن خواهان بررسی موضوع بازگشت کسمائی و حال و احوال او شده بودند.

«از سفارت پاریس نوشته اند که کسمائی سکتة ناقص نموده و با جمعی عیال و اطفال پریشان است و تقاضای اجازه مراجعت او را به رشت نموده اند با سفارت مذاکره و تصدیق طیب ارائه قرار شده به قنصلگری تلگراف نمایند شما هم استیصال مشارالیه را خاطر نشان و سعی کنید محظوری برای رجعت مشارالیه پیش نیاورند.» (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۳) به فاصله پنج روز پس از این تلگراف در تلگراف رمزی دیگری که از رشت به تهران مخابره شده و اوضاع گیلان در آن شرح داده شده بود خبر قطعی حضور میرزا حسین خان کسمائی در رشت اعلام می شود. بر اساس متن تلگراف سفارت روس در پی این بوده که میرزا حسین خان رشت را ترک نماید. تاریخ این سند ۲۱ شوال ۱۳۳۳ / ۱۰ شهریور ۱۲۹۴ است. در واقع بر اساس این سند دیگر شکی باقی نمی ماند که میرزا حسین خان کسمائی در تاریخ فوق به رشت وارد شده است. تاریخ فوق الذکر حدود دو سال قبل از تاریخ خبر روزنامه جنگل است.

«استخراج رمز رشت مورخ ۲۱ شوال ۱۳۳۳ نمره ۲۰۰۷. نمره ۴۴۷ زیارت. میرزا حسین خان کسمائی چند روز

است وارد رشت شده قنسولگری روس مستقیماً به مشارالیه اصرار می‌نماید که باید در رشت نماند و حال آنکه در ظاهر بحال کسالتی که مشارالیه دارد نمی‌توان وجودش را مضر تصور نمود». (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۸) پس از این تلگراف در تاریخ ۲۴ شوال ۱۳۳۳ تلگرافی از کارگزاری رشت مخابره می‌شود و در طی آن از قول سفارت روس به فعالیت‌های کسمائی در رشت اشاره می‌شود.

«رشت کارگزاری خارجه در تعقیب تلگراف نمره ۴۴۷ به طوریکه سفارت روس می‌گوید کسمائی با حال سلامت مدتی است وارد رشت شده و مشغول دسیسه و انتریک است و از سابق بیشتر به شدت عمل افزوده مراتب را صحیحاً تحقیق نموده اطلاع دهید.» (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۵۰) در واقع در این تاریخ روس‌ها با توجه به منابع میدانی خود به این مطلب پی برده بودند که کسمائی نه تنها مریض نیست بلکه فعالیت‌های ضد روسی خود را نسبت به گذشته بیشتر کرده است. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۵۰)

بر اساس این دو سند (۲۱ شوال و ۲۴ شوال) شکی باقی نمی‌ماند که میرزا حسین خان در شهریور ۱۲۹۴ در رشت حضور داشته است. هر چند در این سند (۲۱ شوال) زمانی دقیق برای ورود میرزا حسین خان به رشت مشخص نشده اما بر اساس تلگراف سفارت ایران در فرانسه میرزا حسین خان در تاریخ ۲۲ رمضان سال ۱۳۳۳. برابر با ۱۲ مرداد ماه ۱۲۹۴ ش. ۳ اوت ۱۹۱۵ م. پاریس را ترک کرده و به برلین رفته بوده و از آنجا به سمت ایران حرکت کرده بود. (وزارت امور خارجه، شماره بازیابی: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۱/۴۹) در واقع کسمائی ما بین ۱۲ مردادماه ۱۲۹۴ تا ۱۰ شهریور ماه ۱۲۹۴ به طور قطع و یقین به ایران وارد شده است. همانطور که اشاره شد در تلگراف روس‌ها به این مطلب اشاره شده بود که کسمائی چند روزی است وارد شهر رشت شده است. احتمال دارد که کسمائی در مردادماه ۱۲۹۴ وارد گیلان شده باشد. اشاره شد که جنگلیان در ۲۰ مردادماه به جنگل رفته‌اند و با این توضیح به احتمال فراوان میرزا حسین خان از همان روزهای آغاز نهضت جنگل در رشت حضور داشته است و به احتمال قریب به یقین نیز با میرزا کوچک خان ارتباط گرفته است.

علاوه بر اسناد وزارت خارجه در سایر اسناد و منابع دست اولی که به وقایع نهضت جنگل پرداخته‌اند به حضور میرزا حسین خان کسمائی و پیوستنش به میرزا کوچک قبل از سال ۱۲۹۶ ش. اشاره شده است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

پس از آن که طرفداران میرزا به جنگل رفتند، نوبت به اعلام موجودیت تشکیلات جدید رسید. جنگلیان در اولین

اعلامیه که منتشر کردند خواهان حفظ استقلال کشور و اصلاح وضع موجود بودند. (فخرایی، ۱۳۵۷: ۵۷) پس از انتشار این اعلامیه، جنگلی‌ها به سازماندهی و جمع‌آوری نیرو و اسلحه پرداخته، از هر گونه درگیری نظامی چه با نیروهای قزاق ایرانی و چه با روس‌ها پرهیز می‌کردند. عدم درگیری جدی با مقامات حکومتی باعث شده بود که حاکم گیلان حشمت‌الدوله نیز با آنان از در مماشات در آید. (عظیمی، ۱۳۹۶: ۵۰۶) اما به تدریج زد و خورد‌های جنگلی‌ها با عوامل حکومتی در رشت مشهود شد. سرانجام در اواسط بهمن ۱۲۹۴ نیروهای حکومتی به اضافه روس‌ها به قصد پایان دادن به تحرکات جنگلی‌ها به سمت ماسوله حرکت کردند. نیروهای روسی بالغ بر ۳۵۰۰ نفر بودند که از سه جهت فومن، منجیل و آستارا به سمت ماسوله پیش‌روی کردند. فرماندهی قزاقان روس با کلنل کالچکوف^۱ و فرماندهی قزاق‌های ایرانی با کلنل مامانوف^۲ بود. سوارانی از سوی خوانین محلی همچون برهان‌السلطنه طارمی، امیرمقتدر تالشی نیز این نیروها را همراهی می‌کردند. (یوسف‌دهی، ۱۳۹۳: ۲۲) در میان منابعی که به این واقعه پرداخته‌اند خاطرات صادق مهنروش از آن جهت که خود در آن دوره شاهد وقایع بوده حائز اهمیت است. مهنروش در گزارش خود از این واقعه به حضور میرزا حسین خان کسمائی در میان جنگلی‌ها اشاره کرده‌است.

«اوایل تزلزل سلطنت روسیه در سال ۱۳۳۳ {ق/۱۲۹۴} ژنرال مامانوف با عده زیادی از قزاق‌های روسیه تزاری مأمور قلع و قمع جنگلی‌ها گردید. حاج قاسم اگنت نیز در میان عده قزاق بود زمستان نزدیک می‌شد. میرزا حسین کسمائی در وسط میدان مشق گوراب زرمخ چهارپایه گذاشت و با کلمات شیرین و شمرده نطق کرد که انگلیس‌ها یک عده قزاق‌های روس را در مقابل ما گذاشته و به ما کیش می‌گویند. میرزا کوچک خان میل ندارد که با مسلمانان داخل جنگ شود زیرا سینه ایرانی‌ها در این جنگ از هر دو طرف آماج گلوله خواهد بود برای این که یک عده قزاق ایرانی هم این عده را راهنمایی می‌نمایند.» (مهنروش، ۱۳۹۸، ص ۹۰) یوسف‌دهی تاریخ حرکت نیروهای قزاق روس و ایرانی را در اواسط بهمن ماه ۱۲۹۴ ذکر می‌کند. هر چند قزاق‌ها ماسوله، فومن، کسما و صومعه سرا را به تصرف در آورند، لیکن به‌رغم توقف بیست روزه نتوانستند به جنگلی‌ها دست یابند و مجبور به ترک آنجا شدند. (یوسف‌دهی، ۱۳۹۳: ۲۲)

در واقع با این اشاره مهنروش مشخص می‌شود که میرزا حسین خان نه تنها در این تاریخ در جنگ حضور داشته، بلکه به عنوان یکی از مجاهدان باسابقه در تهییج و آماده ساختن نیروها به منظور مبارزه با قزاقان نقش مهمی داشته

1. kolchakov
2. Mamanov

است. فراموش نشود که میرزا حسین خان، خطیبی چیره دست بود و در سنوات پیشین و در جریان فعالیت‌های مشروطه‌خواهی گیلان سخنرانی‌های آتشینی ایراد کرده بود. (رسول زاده، ۱۳۷۷: ۱۳۳، ۱۳۴) حضور آشکار و میدانی میرزا حسین خان در نخستین رویارویی سخت با نهضت جنگل، به فاصله شش ماه از تشکیل آن، و با توجه به شخصیت و سوابق وی و نحوه بازگشت او به ایران در آن بزنگاه تاریخی، تردیدی در نقش آفرینی وی در مراحل آغازین نهضت جنگل باقی نمی‌گذارد. نکته مهم این که مهنوش هیچ اشاره‌ای به مریضی یا سکنه کسمائی نمی‌کند. این امر نیز می‌تواند این نظر در خصوص مصلحتی بودن سکنه کسمائی و یا دست کم مبالغه درباره میزان کسالت وی در نامه پزشک فرانسوی را تایید نماید. جالب آن که کسمائی در وقایع بعدی نهضت جنگل، حضور میدانی دارد که این امر خود مصلحتی بودن سکنه کسمائی را روشن می‌سازد. علاوه بر نوشته صادق مهنوش در سندی دیگر به فعالیت میرزا حسین خان کسمائی در نهضت جنگل قبل از سال ۱۲۹۶ ش. اشاره شده که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

حملات بعدی به جنگلی‌ها در سال ۱۲۹۵ ش. ادامه یافت. روس‌ها که از عدم واکنش جدی مقامات حکومتی گیلان نسبت به جنگلی‌ها ناراضی بودند، به‌طور رسمی در اعلانیه‌ای اعلام کردند که کنسول‌گری روس برای کنترل جنگلی‌ها مستقیماً وارد عمل خواهد شد. (عظیمی، ۱۳۹۴: ۲۱، ۲۲) پس از چندی مفاخرالملک به دستور بلوم ۱ قنسول روس با ۳۰۰ نفر نیرو برای مبارزه با جنگلی‌ها به سمت فومن و کسما حرکت کرد. اما مفاخرالملک نیز کاری از پیش نبرد و پس از شکست توسط جنگلی‌ها به‌رغم مخالفت میرزا به قتل رسید. (یوسفدهی، ۱۳۹۳: ۲۶) پس از قتل مفاخرالملک نیروهای حکومتی در رشت در پی دستگیری طرفداران و هواداران میرزا کوچک برآمدند. افرادی که مظنون به همکاری با جنگلی‌ها بودند توسط نیروهای حکومتی دستگیر و به منظور بازجویی به دوایر دولتی مربوطه فرستاد شدند. یکی از این افراد که به ظن همکاری و همراهی با جنگلیان دستگیر و مورد بازجویی قرار گرفت میرزا مهدی خان عکاس یا همان میرزا مهدی خان پلکوهی بود. یحیی ذکاء وی را یکی از اولین عکاسان رشت معرفی کرده است. (ذکاء، ۱۳۷۶: ۲۷۳)

میرزا مهدی خان در تاریخ ۶ ربیع‌الثانی سال ۱۳۳۵ / ۱۰ بهمن ۱۲۹۵ توسط نیروهای امنیتی رشت دستگیر شد. در گزارش دایره تأمینات رشت به ارتباط وی با حسین خان کسمائی اشاره شده است. گزارش بازجویی وی حاوی نکات مهمی در خصوص ارتباط میرزا حسین خان با جنبش جنگل است.

1. Bloom

« اداره نظمیة رشت، سواد راپرت دایره تأمینات به تاریخ ۱۰ دلو { ۶ ربیع‌الثانی } لوئی ئیل ۱۳۳۵

مقام محترم ریاست تشکیلات نظمیة رشت و انزلی دام اقباله، حسب الامر مبارک منزل میرزا مهدی خان عکاس که مظنون بود، رفته تمامی کاغذجات و عکس‌ها و غیره مشارالیه را با کمال دقت تفتیش نموده، مدارکی بر مظنونیت مشارالیه به دست نیامد. مگر آنکه در میان کاغذ جاتش مراسله‌ای بیرون آمد که ردیف دوسیه است. به خط و امضا حسین کسمائی خطاب به مهدی خان عکاس که مشارالیه را دعوت به یک ملاقات محرمانه می‌نماید. از این جهت مهدی خان را در تحت استنطاق آورده، اظهار داشت که: «به هیچ وجه تاکنون مناسباتی با حضرات جنگلی‌ها نداشته و هیچ وقت به جز عکاسی شغلی پیشه ننموده و مخصوصاً با هیچکس مراوده نمی‌نماید». اما در موضوع کاغذ مزبور سؤال شد اظهار داشت: پنج یا شش سال قبل که حسین خان کسمائی در رشت بود، با مشارالیه دوستی داشته از این جهت کاغذی محرمانه به او نوشته و از او پولی قرض خواسته بود. ولی مشارالیه پیش او نرفته و جواب کاغذ را هم نداده و پول هم به او نپرداخته. این است خلاصه اظهارات او در باب مراسله مزبوره. دایره تأمینات تاکنون راپرت عمده در خصوص اعمال کنونی میرزا مهدی خان (به) دست نیآورده تا مطابق آن بداند و کاملاً تحقیقات به عمل آورد. در جوف عکسهای مشارالیه سه صفحه شیشه عکس میرزا کوچک خان پیدا شد که بعضی از جنگلی‌های دیگر هم عکسشان در ضمن همان شیشه‌هاست. اظهار می‌دارد: مفاخرالملک مرحوم به او داده بود که عکس از روی آنها چاپ کند. شیشه‌های مزبوره توقیف دایره تأمینات گردید. این است خلاصه تحقیقاتی که در حق مهدی خان عکاس تا به این تاریخ به عمل آمده حال هرطور مقتضی می‌دانید رفتار شود.» (کشاوری، ۱۳۷۱: ۱۱، ۱۲)

سند فوق‌الذکر برای مشخص کردن ارتباط میرزا حسین خان کسمائی با جنگلی‌ها در سال‌های ابتدایی تشکیل این جنبش حائز اهمیت است. بر اساس مفاد گزارش بازجویی میرزا مهدی خان به ظن ارتباط با جنگلی‌ها دستگیر و خانه‌اش مورد تفتیش قرار گرفته بود. در گزارش اداره تأمینات به این مطلب اشاره شده که پس از تفتیش کامل منزل وی، مدرکی دال بر ارتباط او با جنگلی‌ها به دست نیامد «مگر آنکه در میان کاغذ جاتش مراسله‌ای بیرون آمد که ردیف دوسیه است به خط و امضا حسین کسمائی» در نگاه مأموران امنیتی رشت، میرزا حسین خان کسمائی یکی از جنگلیان شناخته شده بوده؛ به نحوی که هرگونه ارتباط با وی در حکم کمک به جنگلیان محسوب می‌شده است. مهدی خان عکاس در جواب مأموران تأمینات، نامه‌نگاری با میرزا حسین خان را مربوط به حدود ۵ یا ۶ سال پیش می‌داند که کسمائی در رشت بوده و میرزا مهدی خان بنا بر دوستی که مابین شان بوده از میرزا حسین خان طلب وجهی به قرض کرده، اما میرزا حسین خان بر سر قرار نیامده و پولی نیز پرداخت نکرده است. این که مابین

میرزا حسین خان و مهدی خان مراسله‌هایی به خط و امضاء میرزا حسین به دست بیاید که در آن میرزا مهدی خان میرزا حسین خان را دعوت به "ملاقات محرمانه" آن هم برای پرداخت پولی به قرض بکند، چندان منطقی نمی‌نماید. شاید مراسله‌ها مربوط به امری مهم‌تر از قرض دادن پول و همانا حول و حوش برنامه‌های جنگل بود.

به دست آمدن شیشه‌های عکس مربوط به جنگلی‌ها، این احتمال را مطرح می‌کند که ارتباط‌گیری میرزا حسین خان کسمائی با میرزا مهدی خان که یکی از مهم‌ترین عکاسان رشت بود، به منظور ثبت تصاویری از جنبش جنگل بوده است. امری که با توجه به پیشینه مهدی خان به عنوان یکی از اولین عکاسان رشت کاملاً منطقی می‌نماید. امروزه تصاویری از جنگلی‌ها برجای مانده که توسط میرزا مهدی خان عکاس برداشته شده است. (ذکاء، ۱۳۷۶: ۲۷۳) بسیار محتمل است که در ثبت این تصاویر میرزا حسین خان نقش داشته است. این مسئله با توجه به آشنائی میرزا حسین خان با هنر عکاسی کاملاً منطقی به نظر می‌رسد. ابوالقاسم کسمائی به این مطلب اشاره می‌کند که میرزا حسین خان کسمائی آلبوم عکس‌هایی از خود داشته که به شیوه‌ای جالب عکس‌ها را در آن جای داده است. (کسمائی، ۱۳۸۵: ۳۴۲) علاوه بر این توضیح، امروزه تصاویری از فعالیت مشروطه‌خواهان در جریان فتح تهران با خط و امضای میرزا حسین خان کسمائی در آرشیوهای خصوصی و دولتی موجود است (اسکویی، ۱۳۹۲: ۱۲۴، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سند مشروطه خواهان، شماره بازیابی ۴۶۰۸۶۵) که می‌تواند نشانگر توجه ویژه میرزا حسین خان به ارزش عکس در ثبت وقایع تاریخی باشد. به نظر می‌رسد میرزا حسین خان در این زمان درک درستی از ثبت تصویری وقایع و هنر عکاسی داشته و با این دیدگاه به سراغ مستند نگاری تصویری وقایع نهضت جنگل نیز رفته است. با این توضیح باید عنوان نمود در این زمان میرزا حسین خان به عنوان یکی از شخصیت‌های مهم و تأثیرگذار سیاسی و فرهنگی رشت، از ارتباطات خود با افرادی همچون میرزا مهدی خان پلکوهی به منظور ثبت تصویری وقایع مهم جنگل استفاده می‌کرده است. هیچ بعید نیست که مراسله کشف شده در خانه میرزا مهدی خان به خط میرزا حسین خان، مرتبط با دعوت مهدی خان عکاس به جنگل به منظور ثبت تصاویر اولین تلاش‌های جنگلیان بوده باشد و شاید بسیاری از تصاویری که امروزه از سال‌های ابتدایی نهضت جنگل برای ما به یادگار مانده حاصل همین ارتباط و تلاش‌های میرزا حسین خان کسمائی باشد.

نکته دیگری که مؤید حضور میرزا حسین خان در نهضت جنگل از همان روزهای آغازین آن است، عضویت میرزا حسین خان کسمائی در تشکیلات اتحاد اسلام است. احمد کسمائی در یادداشت‌های خود از تشکیل اتحادیه‌ای پیش از آغاز جنبش نام می‌برد که تعدادی از افراد هم مسلک ابتدا به دور هم جمع شده و مقدمات کار را فراهم آورده

بودند. بی گمان وجود یک هسته مرکزی که توانایی هماهنگ کردن اعضای جنبش و سازماندهی نیروها را داشته باشد به عنوان اولویت اصلی محسوب می‌شد. از این رو در جریان جنبش جنگل، شکل‌گیری چنین هسته‌ای مشاهده می‌شود. به شهادت منابع تاریخی، مرکز ثقل و مغز متفکر جنگل را هیأت اتحاد اسلام تشکیل می‌داد که افرادش به استثناء چند نفر، همه از علما و روحانیون بوده‌اند. اعضای انجمن اتحاد اسلام در فرایند رهبری نهضت جنگل نقش مهم و اساسی را بازی می‌کردند. شاکری درباره این سازمان می‌گوید به‌طورکلی سامان تشکیلاتی جنبش جنگل در مرحله اول اساساً توسط یک تن تأسیس و رهبری می‌شد، اما در مرحله دوم رسماً تحت سیطره‌ی «رهبری جمعی» گروهی از ریش‌سفیدان قرار گرفت که اتحاد اسلام را تشکیل می‌دادند. (شاکری، ۱۳۸۶: ۱۰۶) ابراهیم فخرایی فهرستی ۲۷ نفره از اعضای اتحاد اسلام بدون اشاره به پیشینه هر یک ارائه می‌دهد که در آن فهرست نام میرزا حسین خان کسمائی نیز به چشم می‌خورد. (فخرایی، ۱۳۵۷: ۹۷)

خسرو شاکری نقش اتحاد اسلام را در بهترین حالت نهادی مشورتی می‌داند که عملکرد آن فراهم آوردن یک پایگاه سیاسی گسترده‌تر و اعتبار سیاسی برای کوچک‌خان در برابر حملات مخالفان به وی به‌عنوان یک رهبر دیکتاتور بود. به گفته شاکری با وجود اتحاد اسلام عمده تصمیمات مهم توسط کمیته سه نفره متشکل از میرزا، دکتر حشمت و احمد کسمائی گرفته می‌شد. (شاکری، ۱۳۸۶: ۱۰۵) با وجود عضویت میرزا حسین در کمیته اتحاد اسلام، وی مسئولیتی آشکار در تشکیلات رهبری جنبش جنگل نداشت.

نتیجه

بر اساس موارد ذکر شده می‌توان عنوان کرد که میرزا حسین خان کسمائی از همان گام‌های آغازین جنبش جنگل، خود را به رشت رسانده و همراه با نهضت جنگل و میرزا کوچک‌خان بوده و در بطن حوادث قرار داشته است. بر اساس اسناد وزارت خارجه میرزا حسین خان ما بین ۱۲ مردادماه تا ۵ شهریور ۱۲۹۴ وارد رشت شده و با میرزا ارتباط گرفته بود.

اما این که چرا نام وی در فهرست احمد کسمائی مشتمل بر اسامی نخستین افرادی که به نهضت جنگل پیوسته‌اند، ذکر نشده، شاید به خاطر درگیری باشد که بعدها بین میرزا حسین خان کسمائی و احمد کسمائی به وجود آمد. هیچ بعید نیست که احمد کسمائی عامدانه از ذکر نام میرزا حسین خان کسمائی در زمره همراهان اولیه میرزا کوچک خان طفره رفته است. و حضور وی در جنگل را بعد از کسب موفقیت‌های نهضت جنگل و پس از سال ۱۲۹۶ ش. ذکر کرده است. از آنجا که خاطرات احمد کسمائی بعد از پایان نهضت جنگل و در دهه ۲۰ شمسی تدوین

شده این امر منطقی به نظر می آید.

در خصوص خبر روزنامه جنگل نیز باید عنوان نمود که به نظر می رسد با توجه به محدودیت های اعمالی روس ها برای ورود میرزا حسین خان کسمائی به گیلان، عوامل روس در رشت در صورت اطلاع از حضور میرزا حسین خان نسبت به دستگیری وی اقدام می کردند. درست مانند رفتاری که با میرزا کوچک خان به محض ورود به رشت شد. از این رو این گمانه مطرح می شود که میرزا حسین خان کسمائی به همراه خانواده در جایی دیگر، احتمالاً تهران سکونت داشته، اما به صورت مخفی و پنهانی به رشت رفت و آمد داشته است. پس از پایان یافتن محدودیت های اعمالی نکراسف، میرزا حسین خان در تاریخ یکشنبه ۲۶ شهر شعبان ۱۳۳۵ ق / ۲۷ خرداد ۱۲۹۶ ش. به همراه خانواده به رشت وارد شد و از آن زمان به بعد به طور علنی به همکاری با جنبش جنگل پرداخت. تاریخ خبر روزنامه گیلان با پایان یافتن محدودیت های اعمالی نکراسف همخوانی دارد.

تعارض منافع

نویسندگانی که نام هایشان ذکر شده است تأیید می کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه ای، وابستگی ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست نوشته ندارند.

منابع

- اسکویی، مهرداد، گیلان به روایت کارت پستال های تاریخی، رشت، فرهنگ ایلینا، ۱۳۹۲.
- افشار، ایرج. اوراق تازه یاب مشروطیت مربوط به سال های ۱۳۲-۱۳۳۰ ه.ق. تهران: جاویدان، ۱۳۵۹.
- جودت، حسین یادبود انقلاب گیلان و تاریخچه جمعیت فرهنگ رشت، بی جا، بی تا.
- رسول زاده، محمدامین، گزارش هایی از انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه رحیم رئیس نیا، تهران، شیرازه، ۱۳۷۷.
- روزنامه گیلان، سال اول، شماره ۵۶، سه شنبه ۲۸ رجب، ۱۳۲۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، عنوان سند، مشروطه خواهان، شماره بازبایی ۴۶۰۸۶۵.
- سرتیپ پور، جهانگیر. نام ها و نامدارهای گیلان. رشت: گیلکان، ۱۳۷۰.
- شاکری، خسرو. میلاد زخم جنبش جنگل و جمهوری شوروی سوسیالیستی ایران. ترجمه شهرام خواجهویان. تهران: اختران، ۱۳۸۶.

- شایسته، فریدون، مجموعه مقالات نهضت جنگل: با رویکرد به زندگی نامه میرزا حسین خان کسمایی: به مناسبت یکصدمین سالگرد وفات وی، رشت، سپیدرود، ۱۴۰۰.
- عظیمی، ناصر. تاریخ گیلان از ورود شاه عباس اول به گیلان تا پایان انقلاب جنگل. رشت: ایلیا، ۱۳۹۶.
- _____، روایتی نواز جنبش و انقلاب جنگل، تهران، ژرف، ۱۳۹۴.
- _____، روایتی از یک رابطه؛ رابطه‌ی حسین خان کسمایی و کوچک خان جنگلی، گیلوا، شماره ۱۶۶، خرداد و تیر ۱۴۰۰.
- فخرایی، ابراهیم. سردار جنگل. تهران: جاویدان، ۱۳۵۷.
- _____ گیلان در جنبش مشروطیت، تهران. تهران: کتاب‌های جیبی با همکاری انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۳.
- _____، گزیده‌ای از ادبیات گیلکی، رشت، طاعتی، ۱۳۵۸.
- کسروی، احمد. تاریخ هیجده ساله آذربایجان بازمانده تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر، ۲۵۳۶.
- کسمایی، ابوالقاسم. خاطرات ابوالقاسم کسمائی. به کوشش ایرج افشار. تهران: قطره، ۱۳۸۵.
- کسمایی، احمد، یادداشت‌های احمد کسمایی از نهضت جنگل، گردآوری، تصحیح و تحشیه منوچهر هدایتی خوشکلام، رشت، کتیبه گیل، ۱۳۸۲، ص ۴۱.
- کشاورز، فتح‌الله، نهضت جنگل اسناد محرمانه و گزارش‌ها، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۱، ص ۱۱، ۱۲.
- ملک‌زاده، مهدی. تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. چاپ سوم. تهران: علمی، ۱۳۷۱.
- مهرنوش، صادق، تاریخ جنگل، به کوشش محمد کلهر، تهران، شیرازه کتاب، ۱۳۹۸.
- میرزانژاد موحد، هادی، روزنامه جنگل سال ۱ تا ۴ (۲۰ خرداد ۱۲۹۶ - ۴ مرداد ۱۲۹۹)، رشت، ایلیا، ۱۳۹۶.
- نوایی، عبدالحسین، فتح تهران گوشه‌ای از مشروطیت ایران، تهران، بابک، ۲۵۳۶.
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۲۴، کارتن ۹، پرونده ۶، سریال ۱۶۹
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۲۵، کارتن ۹، پرونده ۳، سریال ۹
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۰، کارتن ۲۴، پرونده ۴، سریال ۲۳۶.
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۹، پرونده ۳، سریال ۹
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۴/۱.
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۶
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۲
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۴
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۹
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۷
- وزارت امور خارجه، شماره بازیابی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۳

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- وزارت امور خارجه، شماره بازبایی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۸
- وزارت امور خارجه، شماره بازبایی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۵۰
- وزارت امور خارجه، شماره بازبایی سند: سال ۱۳۳۳، کارتن ۴۲، پرونده ۸۹، سریال ۴۹، ۱.
- یوسفدهی، هومن، گاه شمار نهضت جنگل، رشت، ایلینا، ۱۳۹۳.

